पञ्चमः पाठः

सर्वदमनः भरतः

कालिदासः सर्वश्रेष्ठः कविः वर्तते। अस्य उपमा सर्वोत्तमा वर्तते। रघुवंशं, कुमारसम्भवमिति द्वे महाकाव्ये ऋतुसंहारं मेघदूतमिति खण्डकाव्यद्वयं, विक्रमोर्वशीय-मालविकाग्निमित्र-अभिज्ञानशाकुन्तलानीति त्रीणि नाटकानि कालिदासकृतयः प्रथन्ते। तत्र अभिज्ञानशाकुन्तलं नाटकं सर्वश्रेष्ठमिति विख्यातमस्ति। तस्मात् नाटकात् उद्धृतोऽयं पाठ्यभागः।

(ततः प्रविशति तापसीभ्यां सह बालः)

बालः – जृम्भस्व रे सिंहशावक! जृम्भस्व, दन्तान् ते गणयिष्यामि।

प्रथमा – अविनीत! किं नु अपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि। हन्त! वर्धत इव ते संरम्भः। स्थाने खलु ऋषिजनेन 'सर्वदमन' इति कृतनामधेयोऽसि।

राजा – किं नु खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे हृदयम्। (विचिन्त्य) नूनमनपत्यता मां वत्सलयति।

द्वितीया – एषा त्वां केशरिणी लङ्घयिष्यति, यद्यस्याः पुत्रकं न मोक्ष्यसि।

बालः – (सस्मितम्) अहो! बलीयः खलु भीतोऽस्मि। (इत्यधरं दर्शयति)

राजा – (सविस्मयम्) –

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे।
स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधापेक्ष इव स्थितः॥

प्रथमा – वत्स! मुञ्च बालमृगेन्द्रकम्, अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि।

बालः – कुत्र! देहि तत्। (इति हस्तं प्रसारयति)

राजा – (बालस्य हस्तं दृष्ट्वा) कथं चक्रवर्त्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते ?

द्वितीया – सुव्रते! मुञ्चैनं नैष शक्यो वाङ्मात्रेण शमयितुम्। तद् गच्छ मदीये उटजे सङ्कोचनस्य ऋषिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति, तमस्योपहर।

प्रथमा – तथा। (इति निष्क्रान्ता)

बालः – तावदनेनैव क्रीडिष्यामि। (इति तापसीं विलोक्य हसति)

राजा – स्पृह्यामि खलु दुर्ललितायास्मै। (निःश्वस्य)

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै —
रव्यक्तवर्णरमणीयवचः प्रवृत्तीन्।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा कलुषी भवन्ति॥

तापसी – (साङ्गुलितर्जनम्) भोः! न मां गणयसि। (पार्श्वमवलोक्य) कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् (राजानं दृष्ट्वा) भद्रमुख! एहि तावन्मोचय अनेन दुर्मोक्षहस्तग्रहेण डिम्भकेन बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम्।

राजा – तथा (इत्युपगम्य सस्मितम्)

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रे सुखिता ममैवम्।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनः प्रसूतः॥

तापसी – (उभौ निर्वर्ण्य) आश्चर्यमाश्चर्यम्।

राजा – आर्ये! किमिव?

तापसी – अस्य बालकस्य असम्बद्धेऽपि भद्रमुखे संवादिनी आकृतिरिति विस्मितास्मि। अपि च वामशीलोऽपि भूत्वा अपरिचितस्यापि ते वचनेन प्रकृतिस्थः संवृत्तः।

राजा – (बालकमुपलालयन्) आर्य! न चेन्मुनिकुमारोऽयम्, तत् कोऽस्य व्यपदेशः?

तापसी – पौरव इति।

राजा – (स्वगतम्) कथमेकान्वयोऽयमस्माकम्।

तापसी – (प्रविश्य मयूरहस्ता) सर्वदमन! शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व।

बालः – (सदृष्टिक्षेपम्) कुत्र वा मम माता ?

उभे – नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः।

द्वितीया – वत्स अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वम् पश्येति भणितोऽसि।

राजा – (आत्मगतम्) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या। सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि।

बालः – मातः रोचते मे एष भद्रमयूरः। (इति क्रीडनकमादत्ते)

प्रथमा – (विलोक्य सोद्वेगम्) अहो रक्षाकरण्डकमस्य मणिबन्धे न दृश्यते।

राजा – अलमलमावेगेन। नन्विदमस्य सिंहशावविमर्दात्परिभ्रष्टम्। (इत्यादातुमिच्छति)

उभे– (मा खल्विदमवलम्ब्य। कथं गृहीतमनेन?)

राजा– किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः?

प्रथमा – श्रृणोतु महाराजः! एषाऽपराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता। एतां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वापरो भूमिपतितां न गृह्णाति।

राजा – अथ गृह्णाति?

प्रथमा – ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति।

राजा – (सहर्षम् आत्मगतम्) कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि। (इति बालं परिष्वजते)

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला)

राजा – (शकुन्तलां विलोक्य) अये सेयमत्रभवती शकुन्तला।

बालः – (मातरमुपेत्य) मातः एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्यालिङ्गति।

राजा – प्रिये क्रौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तम् यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि।

शकुन्तला – (नाममुद्रां दृष्ट्वा) आर्यपुत्र! इदं तेऽङ्गुलीयकम्।

राजा– अस्मादङ्गुलीयोपलम्भात्खलु स्मृतिरुपलब्धा।

(इति निष्क्रान्तः)

शब्दार्थः

जृम्भस्व	–	जम्हाई लो	पौरव	–	पुरुवंश का
अविनीत	–	उद्दण्ड	अन्वयः	–	कुल
संरम्भः	–	उद्वेग, वेग, प्रयास	शकुन्तलावण्यम्	–	पक्षी के सौन्दर्य को
औरस	–	स्वयं के	प्रेक्षस्व	–	देखो
क्रीडनकम्	–	खिलौना	रक्षाकरण्डकम्	–	रक्षासूत्र / ताबीज
उटजे	–	कुटिया में	मणिबन्धे	–	कलाई पर
मृत्तिकामयूरः	–	मिट्टी का मोर	मारीचेन	–	मरीचि के पुत्र कश्यप ऋषि के द्वारा
डिम्भकेन	–	बालक के द्वारा	परिष्वजते	–	आलिङ्गन करता है।
अङ्गुलीयकम्	–	अङ्गूठी	क्रौर्यमपि	–	कठोरता भी

अभ्यासः

(1) एकपदेन उत्तरं लिखत –

(क) ऋषिजनेन बालस्य नाम किं कृतम् ?

(ख) उटजे कस्य मृत्तिकामयूरः तिष्ठति ?

(ग) राजा बालस्य हस्ते किं लक्षणम् अपश्यत् ?

(घ) रक्षाकरण्डकं केन दत्तम् ?

(ङ) एकां वेणीं का धृतवती ?

(2) एकवाक्येन उत्तरं लिखत –

(क) बालः सिंहशावकं किम् उक्तवान् ?

(ख) भगवता मारीचेन किं नाम औषधिः दत्ता?

(ग) नाममुद्रां दृष्ट्वा शकुन्तलया किम् उक्तम्?

(घ) राज्ञा स्मृतिः कथम् उपलब्धा ?

(3) अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत –

(क) औषधेः विषये तापसी राजानं किं कथयति ?

(ख) राजा बालस्य स्पर्शं कृत्वा कीदृशमनुभवति ?

(ग) शकुन्तलां वीक्ष्य राजा किम् अवोचत् ?

(4) उचितैः शब्दैः रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत –

(क) रे सिंहशावक जृम्भस्व . . . . ते गणयिष्यामि। (नखान् / दन्तान्)

(ख) वत्स! मुञ्च . . . .। (बालमृगेन्द्रकम् / क्रीडनकम्)

(ग) रक्षाकरण्डकमस्य . . . . न दृश्यते। (अनुबन्धे / मणिबन्धे)

(घ)	कोऽपि पुरुषः मां . . . . आलिङ्गति।		(भ्राता इति / पुत्र इति)
(ङ)	आर्यपुत्र इदं ते . . . .।		(अङ्गुलीयकम् / वस्त्रम्)

(5) युग्ममेलनं कुरुत –

	(अ)	(आ)
(क)	चक्रवर्तिलक्षणम्	बालस्य पिता
(ख)	शकुन्तला	अङ्गुलीयकम्
(ग)	वर्णचित्रितः	बाले
(घ)	राजा	बालस्य माता
(ङ)	नाम मुद्रितम्	मृत्तिकामयूरः

(6) शुद्धवाक्यानां समक्षम् ''आम्'' अशुद्धवाक्यानां समक्षं न इति लिखत –

यथा –	**तेजसः बीजं बालः प्रतिभाति।**	**आम्**
	बाले चक्रवर्त्ति लक्षणं नास्ति।	**न**
(क)	बालः सिंहशावकेन सह क्रीडति।	
(ख)	राजा बालं न लालयति।	
(ग)	राज्ञः बालस्य च आकृतिः समाना वर्तते।	
(घ)	अपराजिता औषधिः भगवता कण्वेन दत्ता।	

(7) निम्नलिखितशब्दानां मूलशब्दं विभक्तिं वचनं च लिखत –

उदाहरणं यथा –

शब्दः	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
बालः	**बाल**	**प्रथमा**	**एकवचनम्**
दन्तान्			
ऋषिजनेन			
तापसीम्			
शकुन्तलाम्			
नाममुद्राम्			
माम्			
त्वया			
मम			
अङ्गुलीयकम्			

(८) निम्नलिखितक्रियापदानां धातुं पुरुषं वचनं लकारं च लिखत –

उदाहरणं यथा –

क्रियापदम्	धातुः	पुरुषः	वचनम्	लकारः
हसति	**हस्**	**प्रथमपुरुषः**	**एकवचनम्**	**लट्लकारः**
गणयसि				
गृह्णाति				
गणयिष्यामि				
दास्यामि				
दर्शयति				
भवन्ति				
क्रीडिष्यामि				
अस्मि				
सन्ति				

(९) निम्नलिखितानां प्रकृतिं प्रत्ययं च पृथक् कुरुत –

उदाहरणं यथा –

पदम्	धातुः	प्रत्ययः
भूत्वा	**भू**	**क्त्वा (त्वा)**
दृष्ट्वा		
उपगम्य		
विलोक्य		
आदातुम्		
प्रविश्य		
क्रीडितुम्		
पठित्वा		

(10) पाठे आगतान् पञ्च अव्ययशब्दान् अन्विष्य वाक्यप्रयोगं कुरुत –

योग्यताविस्तारः

- **नाट्यांशस्य सामूहिकम् अभिनयं कुरुत।**
- **कालिदासस्य रचनानां नामानि लिखत।**

❖ ❖ ❖